

УДК 811. 161.2'282.2

СЕМАНТИКА ТА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОЇ ОБЕРЕГОВОЇ ПРИМОВКИ

О. Є. Хомік

У статті охарактеризовано особливості структури та семантики української оберегової примовки, з'ясовано специфіку її функціонування у різних комунікативних ситуаціях (повсякденне життя, ритуально-обрядовий комплекс).

Ключові слова: українська оберегова примовка, комунікативна ситуація, примовки-побажання, тематичне коло, мовні засоби.

Українські примовки неодноразово були об'єктом уваги етнографів, фольклористів, мовознавців [1; 2; 3; 4; 5]. Незважаючи на значний інтерес до вивчення означеної проблеми, поза увагою дослідників залишається системне дослідження української оберегової примовки. Мета статті полягає в тому, щоб виявити характерні особливості структури та семантики української оберегової примовки, з'ясувати специфіку її функціонування як в повсякденному житті, так і в ритуально-обрядовому комплексі.

Українська оберегова примовка, як і примовка традиційна, займає проміжне місце між вербальними формулами (аналітичними номінаціями) і текстами. Примовку можна визначити як “вид ритуально-магічного мовлення; пряме звернення до об'єкта магічного впливу в імперативній формі — наказу, вимоги, прохання, застереження, заборони, погрози тощо [6, с. 250]. Для оберегової примовки властиве звернення до сакрального об'єкта для попередження будь-якої небезпеки. Вони дорівнюють мовленнєвому акту і містять одне ілюктивне значення: “*Боже тебе збережи*”, “*Боже тобі помози!*” [7, с. 139], “*Пхю, пхю! Уроки на сороки, а помисли на коромисли*” [8, с. 57]. Примовки становлять своєрідні згорнуті тексти, смисловий і прагматичний потенціал яких усвідомлюється в контексті знання міфологічної організації світу давніх народних вірувань. Порівняймо оберегову примовку “*Микола (Юрій) у стадо*” [5, с. 18] і розгорнутий текст оберегового замовляння: “*Гоню я, Господи, скотину на луки, Вручаю я, Господи, тобі на руки. Святий Отче Спас, Щоб Ти мою скотину пас; Святий Миколай, додому навертай; Святий Отче Ягорій, собак припинай і лихих лиходіїв, щоб бистрими очима не всмотряли і лихих слів не вимовляли, Зав'яжи їм, Господи, рот на весь год білими хустками. Дай, Господи, час добрий на всякий час, на всяке врем'я. Амінь*” [7, с.343]. Часто примовки мають вигляд коротких римованих висловів або невеликих текстів: “*Чортюк, чортюк, Не ламай кісток; Ти з води, а я в воду!*” [9, с.57]; “*Вовк, вовк, щоб ти умовк*” [9, с.153].

На думку О. Левкієвської, “головне “знаряддя” примовки — принципова незавершеність, натяк на ситуацію, а не називання самої ситуації, недостатність

граматичних способів вираження ілокуції, використання “обрубків” висловлювання замість повноцінного мовленнєвого акту” [2, с. 238 – 239]. Це можна пояснити передусім тим, що вони використовувалися в ситуаціях “швидкого реагування”, коли потрібна термінова реакція на небезпеку, яка наближається. Наприклад, щоб відігнати вихор, вимовляється примовка: “*Куций, на тобі сала*” [2, с. 235], в основі якої лежить народне уявлення про те, що нечиста сила, яка знаходиться всередині вихору, боїться сала. Оберегова примовка “*Без уроку!*” [2, с. 235] — як правило, для того, щоб нікого не зурочити, тобто “хай не буде уроку!”.

Українська оберегова примовка, враховуючи її семантику та прагматику, може виступати як самостійний текст: “*Веселик, веселик, колесом, перев'яжи дорогу красним поясом!*” [7, с. 181], а може бути компонентом більш складних вербальних форм — замовлянь, молитов тощо. Так, наприклад, лягаючи спати, селяни Харківської губернії вимовляли таке оберегове замовляння: “*Христомъ охрыщаюсь, христомъ спаты лягаю, хрестъ пры мини, пры моему сну. Прычыста въ головахъ, ангелы по бокахъ. Сторожжи Божжи, сторожжи добри! Стережитъ души до пивночи, а съ пивночи до свита, а одъ свита до нени, а од нени до вика викомъ, аминь. Во имня Оця и Сына, и Святого Духа, не допусты, Господы, до мене злого духа*” [10, с. 290], а іноді виголошували стислу оберегову примовку на сон: “*Во имня Оця и Сына, и Святого Духа, не допусты, Господы, до мене злого духа*” [10, с. 298].

Ураховуючи зібраний фактичний матеріал, а також зважаючи на семантику і структуру оберегових примовок, виділяємо:

1) власне оберегові примовки: “*Чортюк, чортюк, не ламай кісток, Ти з води, а я в воду*” [11, с. 57], серед яких в окрему підгрупу можна виділити оберегові прокльони, основними компонентами яких є традиційні оберегові предмети і жести — сіль, часник, камінь, дуля тощо: “*Сіль тобі в очі, часник на язик*” [3, с. 10]; “*Цур тобі та нек!*” [3, с. 6]; “*Соль жну в очі*” [7, с. 74]; “*Песок в очі*” [2, с. 87]; “*Соль тобі в очі, камінь у плечі*” [2, с. 87]; “*Камінь в зуби, печина в груди*” [12, с. 28], “*Дулю вам під ніс*” [3, с. 10], що, як правило, виконують функцію відгону небезпеки і її нейтралізацію;

2) оберегові побажання: “*Хай буде вам Бог у дорозі, при кожному перевозі*” [7, с. 146].

Слід зазначити, що оберегові побажання мають кілька ілокутивних значень, тобто виконують синкретичну функцію — наділяють людину здоров'ям, щастям, благополуччям і водночас оберігають її від будь-якої небезпеки, наприклад: “*Дай вам, Боже, Щоби 'сьте щасливо дочекали На той рік сіяти, орати, А ми здорові збирати!*” [7, с. 439]; “*Дай вам Господь Бог Обкісків діждати, Єще вам дай, Боже, Щасливо зібрати, Звести, змолотити, З Богом ся веселити, І довгий вік прожити!*” [7, с. 44].

Українська оберегова примовка може входити як до звичайного повсякденного життя, так і до сімейно-обрядових і календарних циклів. Наприклад, у ряді випадків примовки могли включатися до несакрального, побутового мовлення як сакральний фрагмент. Як правило, це відбувається, коли небезпеку викликає сама людина, яка

говорить, згадуючи табуйовану істоту у своєму мовленні (про демонів, хвороби, померлих та ін.). Це може мати негативні наслідки для оточуючих і потребує негайної нейтралізації у вигляді примовок, які вставляє у мову сам оповідач або його слухачі. Такі вирази мають відгонну, знищувальну, нейтралізуючу семантику, а також спрямовані на попередження контакту, тобто вони вимовляються відразу при згадуванні небезпечної істоти і містять ілюктивне значення:

1) “декларації”: “*Часник дитині під язиком*” [2, с. 238] (вимовляється, якщо при маленькій дитині хто-небудь сказав слово “жаба”, що може негативно позначитися на розвитку її мовлення);

2) “наказу”: “*На свою голову каркай, не на мене*” [2, с. 235];

3) “відгону”: “*Пек, щезай, маро*” [2, с. 235];

4) “прохання”: “*Хмарочко, хмарочко, розийдися на море, на ліса, на бура*” [2, с. 205];

5) “прокльону”: “*Камінь в зуби, печина в груди*” [12, с. 28];

6) “побажання”: “*Хай буде вам Бог у дорозі при кожному перевозі*” [13, с. 146];

7) “неможливості”: “*Як ніхто не може цес дим забрати у міх, так аби не міг ніхто корові манну відобрати*” [14, с. 268].

Останній мотив, як правило, реалізується в сталих конструкціях, в основі яких лежить принцип порівняння, тобто оголошується, що потенційне зло може зробити тільки той, хто може виконати завдання, яке не можливо виконати: “*Хто цей мак набере, то тоди моей корови спор забере*” [2, с. 109].

Поява примовки у будь-якій обрядовій і господарській ситуації виділяє цю ситуацію як перехідну, порубіжну. “Ситуація *rites de passage* в тій чи іншій формі завжди присутня (магія першого дня, початок дії, зустріч тощо). Слово треба було сказати лише у конкретній ситуації, особливій, ритуально відміченій просторово-часовій точці, саме тоді, коли виконання примовки було єдино можливим: наприклад, у церкві на Великдень, на порозі своєї хати після Святої Вечері” [1, с. 8]. Моменти, в які слід було виголошувати такі примовки, чітко співвідносяться зі структурою ритуалу. Примовка використовує момент згортання простору і часу в єдину просторово-часову точку — хронотоп — з подальшим розгортанням у новий простір і новий час. Саме тут і тепер потрібне слово — примовка, яка створить нову ситуацію, відмінну від попередньої, безпечну для людини, яка цю примовку виголошує. Усе це зумовило метафункцію обрядової оберегової примовки — вербально оформити перехідні ситуації для цілковитої безпеки людини.

За ставленням суб’єкта до ситуації виконання примовки можемо виділити, услід за О. Лабашук, креативні та реактивні моделі оберегових примовок. Креативні ситуації, як правило, характеризуються необхідністю створення чи використання певних умов для промовляння тексту. Їх можна поділити на каузальні, тобто зумовлені певною причиною та телеологічні (цільові). Каузальні примовки вживаються у визначених наперед перехідних ситуаціях. Найтиповішим прикладом цієї моделі є ситуації, що мають загальну семантику “нового”, “першого”, супроводжують початок або закінчення певного виду робіт. Наприклад, перед тим,

як виганяти худобу вперше навесні у поле, слід сказати *“Микола (або Юрій) у стадо”*, бо, за народними уявленнями, ці святі оберігають худобу від вовків і забезпечують її захист. Телеологічні примовки, як правило, зумовлені спеціальною метою. Як зазначає О. Лабашук, *“їх викликає випадок нестачі, що спонукає створити спеціальні умови (порубіжну ситуацію), необхідні для виконання примовки”* [1, с. 10]. Причому для створення порубіжної ситуації виконавець повинен дотримуватися низки умов: примовку слід виголосити у порубіжному локусі (курник, поріг тощо), в особливий час (на світанку або ж при заході сонця) і за допомогою оберегових ритуальних предметів і дій. Наприклад, на Різдво господар розсипав дикий мак і промовляв: *“Йик тот мак не годна відьма візбирати, так аби не годна пошкодити моїй маржинці”* [14, с. 11].

Особливим різновидом цих примовок можна вважати оберегові примовки-побажання, що, як правило, вживаються в календарній і сімейній обрядовості українців і виконують, як зазначалося вище, синкретичну функцію — уберегають від небезпеки і забезпечують здоров'я та благополуччя. Наприклад, *“у Новорічну ніч на Гуцульщині господиня бере опівночі на голову шапку і з хлібом та коновкою виходить до води. Там вона тричі занурює хліб у воду і промовляє: “Не хліб ся купає в воді, але я — в здоров'ї і силі”. Повертається до хати, підходить до дітей, торкається їх голів мокрим хлібом і каже: “Абисте були такі величні, як святий Василь величний”* [7, с. 102]. Або у Чистий четвер, щоб бути здоровими, приходили на перехрестя, виливали воду, в якій купалися, і вимовляли: *“Перехресно дорого! Дай, Боже, здоров'я в ручки, в ніжки і в живіт трішки”* [7, с. 249].

Значна кількість оберегових примовок-побажань збереглася в сімейних обрядах, зокрема родильних. Наприклад, для полегшення процесу народження породильниці бажали: *“Як ота вода легко сходить, так би ота дитина легко з тебе зійшла”* [15, с. 239]; від зурочення дитини — *“Нівроку, нівроку, щастя би мало”* [15, с. 239]; для щасливої долі — *“Баба тобі пуп в'яже, а Господь нехай дає щастя, и здоров'я, и вик довгий, и розум добрий, из отцової молитви, из материної и бабиної”* [16, II, с. 63].

Реактивні моделі примовок є швидкою відповіддю суб'єкта на специфічний вплив довкілля. Серед них виділяються: примовки, що нейтралізують негативний вплив небезпечної істоти або явища. Так, наприклад, щоб нейтралізувати наслідки зустрічі з небезпечними тваринами, зокрема зі змією, слід було вимовити: *“Шоб ти мого роду не бачив і я твого шоб не бачив”* або *“Ужу-ужу, не кажи ужам, а я не буду говорити мужам”* [9, с. 350]. Уважалося, що після цих слів людина більше не буде зустрічатися зі змією або вона не завдасть їй шкоди. При зустрічі з вовком уживають відгонну оберегову примовку: *“Йди, вовку з дороги, бо переб'ю ноги”* [9, с. 152] або *“Хрест на мене, вовк від мене”, “Вовк, вовк, шоб ти умовк”* [9, с. 152 – 153]. В окремих випадках такі примовки можуть бути побудовані на основі діалогу: *“ — На тому світі бив? — Бив./ — Мертвих бачив? — Бачив./ — Мертві кусаються? — Не./ — И ти не кусайся”* [9, с. 153].

Отже, для цієї групи особливе значення має виголошення примовки — відразу після зустрічі з небезпечною істотою.

Аналізуючи оберегові примовки, можна визначити їх відносно широке тематичне коло:

- примовки на щасливу дорогу: *“Хай буде вам Бог у дорозі, при кожному перевозі”* [13, с. 146];
- від небезпечних тварин: *“Хрест на мене, вовк від мене”* [9, с. 152];
- на охорону худоби: *“Не ножиці вийжу, а вилиці медведям та вовкам, аби не мали моци мою маржинку ушкодити”* [14, с. 11];
- на охорону бджіл: *“Дай, Боже, щоб бджоли роїлися та меди лилися! Аби на вас так нічого не нападало, як на сі свята на нас нічого не нападало”* [7, с. 61];
- від ворогів: *“Не дьирки затикаю, але рти моїм ворогам, аби їх напасти не ловили сі мене через цілий цей рік!”* [14, с. 11];
- від горобців: *“Як не може по світу голе ходити, щоб так не могли горобці моїх соняшників пити!”* [11, с. 59].

Проте у цих примовках представлені специфічні для аналізованого різновиду оберегових висловів образність і мотивація. До властивих прийомів семантичної організації таких примовок належить прагматично орієнтоване використання окремих назв і своєрідне оживлення їх внутрішньої форми, наприклад, на щасливу дорогу вимовляється примовка *“Веселик, веселик, колесом, перев'яжи дорогу красним поясом!”* [7, с. 181]. Зауважимо, що *веселиком* навесні в українців прийнято було називати журавля (щоб рік не журитися), а червоний пояс доповнював обереговість наведеної примовки.

Ілокутивна сила українських оберегових примовок досягається різними мовними засобами:

- 1) уживанням складнопідрядних речень, побудованих на зіставленні та з'єднаних сполучниками як ... так: *“Йик тот мак не годна відьма візбирати, так аби не годна пошкодити моїй маржинці”* [14, с. 11]; *“Як я не бачу, де випускаю курчат, так шоб не бачив їх шуляк”* [2, с. 68];
- 2) відсиланням, що виражається дієсловом у наказовому способі: *“Йди, вовку, з дороги, бо переб'ю ноги”* [9, с. 153] або протиставленням: *“Хрест на мене, вовк від мене”* [9, с. 152];
- 3) звертанням до божества по допомогі: *“Боже, тобі помози!”*, *“Боже, тебе збережи!”* [7, с. 139];
- 4) прокльоном, в основі якого лежать типові оберегові константи: *“Дулю вам під ніс!”* [3, с. 10]; *“Сіль тобі в очі, часник на язик!”* [3, с. 10]; *“Цур тобі та пек!”* [3, с. 10];
- 5) побажанням із властивими частками “хай”, “будь” тощо: *“Хай Бог боронить!”* [5, с. 16];
- 6) заклинанням, в основі якого може лежати:
  - підрядне речення з мотивом “оніміння”: *“Щоб мої вороги мовчали, як ці гудзі мовчать!”* [7, с. 65];
  - із мотивом “осліплення”: *“Слепий уродився, слепий и згинеш”* [2, с. 68];

● із мотивом захисту обереговим предметом: “*За морем му вечері — горечий му камінь в зуби!*” [9, с. 142];

● із мотивом “родичання”: “*Вовчику, най мой братику, не зймай мене, и я тебе не трону*” [2, с. 188].

7) діалогом: “ — *От вам полин*
— *Сама ти ізгинь!*” [7, с. 59];

8) питальним реченням: “*Де ти, вовче, був тоді, як Ісуса Христа на Йордані христили?*” [7, с. 119].

Таким чином, українська оберегова примовка вживається у різних комунікативних ситуаціях, характеризується специфічними засобами вираження ілюктивної мети і відзначається властивими для неї структурно-семантичними особливостями.

Список літератури

1. Лабазук О. В. Українська примовка: особливості побутування та функціонування: Автореф. дис... канд. філол. наук. — Львів, 2001. — 16 с.
2. Левкиевская Е. Е. Славянский вербальный оберег. Семантика и структура. — М.: Индрик, 2002. — 336 с.
3. Кузь Г. Вигуківі фразеологізми української мови: етнолінгвістичний та функціональний аспекти: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01/ Чернівецький національний ун-т імені Юрія Федьковича. — Івано-Франківськ, 2000. — 19 с.
4. Лановик М., Лановик З. Українська народна словесність. Посібник для студентів вищих навчальних закладів. — Львів, 2000. — 614 с.
5. Зеленин Д. К. Табу слов у народів Восточної Європи и Северной Азии // Сб. МАЭ. — Л., 1929–1930. — Т. 8–9. — С. 1–167.
6. Славянские древности: Этнолингвистический словарь: В 5-ти томах./ Под общ. ред. Н. И. Толстого. - М.: Международные отношения, 1999. — Т. 2: Д-К. — 764 с.
7. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис — К.: Оберіг, 1993. — 590 с.
8. Українські чари/ Упоряд. О. М. Таланчук. — К.: Либідь, 1992. — 95 с.
9. Гура А. В. Символика животных в славянской традиции. — М.: Индрик, 1997. — 912 с.
10. Иванов В. В. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края. — Харків, 1989. — Т. 1. — 1012 с.
11. Максимович М. Дні і місяці українського селянина: пер. з рос. — К.: Обереги, 2002. — 189 с.
12. Грушевський М. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу// Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1907. — Т. IX. — 144 с.
13. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. — К.: Обереги, 1994. — Кн. 1. — Т. 1, 2. — 400 с.
14. Шухевич В. Гуцульщина// Матеріали до україно-руської етнології. — Львів, 1904. — Т. 7.— 271 с.
15. Бойківщина : Історико-етнографічне дослідження. — К.: Наук. думка, 1983. — 304 с.
16. Чубинський П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського: У 2-кн. — К.: Мистецтво, 1995. — Кн. 1, 2.
17. Шапарова Н. С. Краткая энциклопедия славянской мифологии: Около 1000 статей. — М.: ООО “Издательство АСТ”: ООО “Издательство Астрель”: ООО “Русские словари”, 2001. — 624 с.

Хомік О. Є. Семантика и структура украинской обереговой прибаутки.

В статье охарактеризованы особенности структуры и семантики украинской обереговой прибаутки, объяснена специфика ее функционирования в разных коммуникативных ситуациях (повседневная жизнь, ритуально-обрядовый комплекс).

Ключевые слова: украинская обереговая прибаутка, коммуникативная ситуация, прибаутки-пожелания, тематический круг, языковые средства.

Homik O. E. The structure and the semantic of Ukrainian protective sayings.

In the article it is characterised the peculiarities of the structure and the semantic of Ukrainian protective sayings, clarified the specificity of its functioning in different communicative situations (day-to-day life, ritual- ceremonial complex).

Key words: a Ukrainian protective saying, a communicative situation, saying-wishes, a thematic circle, linguistic means.

Стаття надійшла до редакції 29 квітня 2007 р.